

ΠΡΕΒΕΖΑ Β΄ PREVEZA B

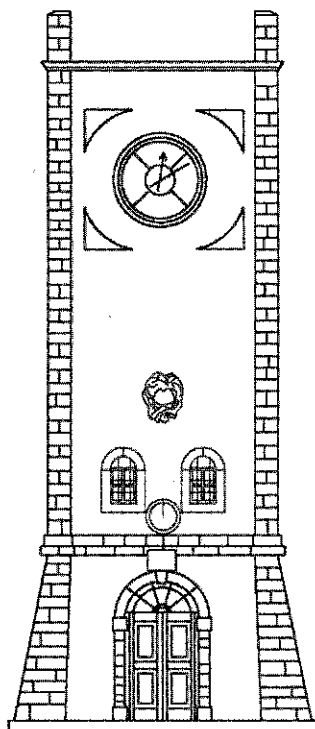
Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου
για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας
(16-20 Σεπτεμβρίου 2009)

Proceedings of the Second International Symposium
for the History and Culture of Preveza
(16-20 September 2009)

ΑΝΑΤΥΠΟ OFFPRINT

Επιστημονική Επιμέλεια
Μαρίνα Βρέλλη-Ζάχου
Χρήστος Σταυράκος

Επιμέλεια Έκδοσης
Νίκος Δ. Καράμπελας
Michael Stork

Scientific Editors
Marina Vrelli-Zachou
Christos Stavrakos

Editors
Nikos D. Karabelas
Michael Stork

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΔΗΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ
ΙΔΡΥΜΑ ΑΚΤΙΑ ΝΙΚΟΠΟΛΙΣ

UNIVERSITY OF IOANNINA
MUNICIPALITY OF PREVEZA
ACTIA NICOPOLIS FOUNDATION

ΠΡΕΒΕΖΑ 2010

PREVEZA 2010

Copyright © 2010

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Δήμος Πρέβεζας, Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις
University of Ioannina, Municipality of Preveza, Actia Nicopolis Foundation

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Πανεπιστημιούπολη, 451 10 Ιωάννινα
Τηλ.: 26510-06544 / email: mvrelli@cc.uoi.gr, chstavra@uoi.gr

Δήμος Πρέβεζας, Ελ. Βενιζέλου & Παχούμη 1, 481 00 Πρέβεζα
Τηλ.: 26820-29889 / email: dbprevezas@yahoo.gr

Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις, Εθνικής Αντιστάσεως 114, 481 00 Πρέβεζα
Τηλ.: 26820-22233 / email: actia@otenet.gr

University of Ioannina, University Campus, 451 10 Ioannina, Greece
Tel.: +30-26510-06544 / email: mvrelli@cc.uoi.gr, chstavra@uoi.gr

Municipality of Preveza, El. Venizelou & 1, Pachoumi str., 481 00 Preveza, Greece
Tel.: +30-26820-29889 / email: dbprevezas@yahoo.gr

Actia Nicopolis Foundation, 114, Antistaseos str., 481 00 Preveza, Greece
Tel.: +30-26820-22233 / email: actia@otenet.gr

ISBN 978-960-99475-1-0 [I]
978-960-99475-2-7 [II]
978-960-99475-0-3 [set]

Δημήτριος ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

*Οχυρωματικές και οικοδομικές εργασίες του Αλή πασά
στην Πρέβεζα*

Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΔΙΚΤΥΟΥ ΟΧΥΡΩΣΕΩΝ κατά μήκος της ακτής του Ιονίου και της Αδριατικής σε επίκαιρες θέσεις αποτέλεσε βασικό συστατικό του σχεδιασμού του Αλή πασά που απέβλεπε να εξασφαλίσει τον έλεγχο της περιοχής. Ο σκοπός του ήταν διττός. Καταρχήν απευθυνόταν στις ευρωπαϊκές δυνάμεις: πρώτα στους Βενετούς, και κατόπιν στους επόμενους κατόχους των Επτανήσων, Γάλλους, Ρώσους, Άγγλους, απέναντι στις επιβουλές των οποίων ήθελε να σταθεροποιήσει και να προστατεύσει τις περιοχές κυριαρχίας του. Οι ισχυροί στόλοι των Ευρωπαίων που ναυλοχούσαν στα νησιά είχαν με αυτό τον τρόπο να αντιμετωπίσουν το πάρισό τους, ένα δίκτυο ισχυρών και εξοπλισμένων οχυρώσεων στις ηπειρωτικές ακτές. Οι οχυρώσεις, όμως, έστελναν ένα μήνυμα και στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Εν πρώτοις στον Σουλτάνο και στην κεντρική οθωμανική διοίκηση προς τους οποίους εμφάνιζαν την εικόνα ενός πασά ισχυρού, που μεριμνούσε να διαφυλάξει τα σύνορά του –που ήταν και σύνορα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας– με σύγχρονα και εξοπλισμένα κάστρα. Η επιβολή της ευταξίας και ασφάλειας που πρόβαλε ο Αλή πασάς ως επιτεύγματά του για τις περιοχές που βρίσκονταν υπό τον έλεγχό του, με τις οχυρώσεις εδραιωνόταν έτι περαιτέρω. Τα οχυρά, όμως, απευθύνονταν επιπλέον στους ανθρώπους που ζούσαν εκεί. Άμεσα στους Σουλιάτες, τους Χειμαριώτες, τους Τσάμηδες αγάδες στην Παραμυθιά και άλλους πολεμικούς πληθυσμούς που έθεσαν σε αμφισβήτηση την εξουσία του· παράλληλα, όμως, και σε όλους τους κατοίκους, Μουσουλμάνους και Χριστιανούς, για τους οποίους αποτελούσαν μία σταθερή υπόμνηση της δύναμης του Αλή. Η επισκευή των παλαιών και η δημιουργία νέων κάστρων αποτελούσε επομένως συστατικό του κύρους και της ισχύος του Αλή πασά, τόσο στην περιοχή όσο και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Η Πρέβεζα, σημαντικό λιμάνι και σημείο ελέγχου του Αμβρακικού κόλπου, οχυρώθηκε από τους Βενετούς που τη διατήρησαν υπό την κυριαρχία τους μέχρι το 1797.¹ Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα η παρακμή της Γαληνοτάτης είχε επιδράσει ανάλογα στην Ηπειρωτική κτήση της

¹ Σύμφωνα με την τελευταία βενετική απογραφή του 1784 ο πληθυσμός της δεν ξεπερνούσε τους 2.000 κατοίκους, βλ. ΚΟΜΗΣ 1999, 56-61. Ακολούθως πληθυσμός της φαίνεται ότι υπέστη αυξομειώσεις με τις εναλλαγές των κυριάρχων, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα όμως φαίνεται ότι είχε κάπως αυξηθεί με την εγκατάσταση και κάποιων Τουρκαλβανών Γαρδικιωτών που προώθησε στην πόλη ο Αλή πασάς, ούτως ώστε το 1828 να προσεγγίζει τους 5.400 κατοίκους, βλ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1856, II, 135· ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ 1993, 138-139. Ο BELLAIRE 1805, 202, μιλάει για 7.000 ψυχές και ο Hobhouse για 3.000 από τους οποίους το ½ Τούρκοι και Αλβανοί, HOBHOUSE 1858, 9. Άλλες πληροφορίες, όπως αυτή του Αθανάσιου Σταγειρίτη που ανεβάζουν τον πληθυσμό της στις 12.000, αποτελούν μάλλον υπερεκτίμηση, ΣΤΑΓΕΙΡΙΤΗΣ 1819, 409.

και είχε οδηγήσει σε εγκατάλειψη την οχύρωσή της.² Οι Γάλλοι του Ναπολέοντα που κατείχαν την Πρέβεζα για ένα σύντομο διάστημα, το 1797-1798, δεν φαίνεται να συνεισέφεραν σημαντικά στην αμυντική θωράκιση της πόλης. Η οχύρωσή της, λοιπόν, στα τέλη της βενετικής κυριαρχίας εμφάνιζε εικόνα εγκατάλειψης. Την αίσθηση αυτή αποκόμισε ο L.S.F. Fauvel που επισκέφτηκε την περιοχή στα 1780, όπως και ο Γάλλος αξιωματικός J.P. Bellaire που μετείχε στην άμυνα της πόλης απέναντι στις δυνάμεις του Αλή πασά το 1798, ενώ και ο N. Κασομούλης κάνει λόγο για εξαιρετικά ασθενή αμυντική γραμμή.³

Αντίθετα ο Αλή πασάς που πάντοτε εποφθαλμιούσε την Πρέβεζα λόγω της στρατηγικής της σημασία περιέλαβε στις πρώτες του ενέργειες –τόσο στη σύντομη κατοχή της την περίοδο 1798-1800, όσο κυρίως και μετά την εκ νέου μόνιμη κυριαρχία του στην περιοχή– την ενίσχυση της οχύρωσης της πόλης και του λιμανιού της. Ιδιαίτερα μετά το 1807 η Πρέβεζα μετατράπηκε σε ένα εκτεταμένο εργοτάξιο, όπου λάμβαναν χώρα μεγάλα δημόσια έργα, που αφορούσαν την οικοδόμηση νέων κάστρων, την ενίσχυση των υπαρχόντων, τη διάνοιξη νέας περιμετρικής οχυρωματικής τάφρου, την οικοδόμηση νέου επιβλητικού σεραγιού του Αλή πασά,⁴ αδιαφιλονίκητου συμβόλου της επικυριαρχίας του, καθώς και την οικοδόμηση οικιών για ανθρώπους του Αλή. Ο ίδιος ο πασάς των Ιωαννίνων επισκέφτηκε κατ' επανάληψη την Πρέβεζα προκειμένου να έχει ίδια αντίληψη των εκτελούμενων έργων (εντοπίζονται τουλάχιστον οι ακόλουθες επισκέψεις του: Οκτώβριος 1807, Απρίλιος 1809, Φεβρουάριος 1810, Φεβρουάριος 1813, Απρίλιος και Οκτώβριος-Νοέμβριος 1815, Δεκέμβριος 1816 - Ιανουάριος 1817, Μάιος 1818, Ιανουάριος 1820).⁵

Οι οχυρώσεις της Πρέβεζας έχουν ευτυχίσει να αποτελέσουν αντικείμενο διεξοδικής έρευνας, κυρίως από μελετητές της αρχιτεκτονικής που έχουν εντοπίσει τη θέση και τα ίχνη τους, έχουν επισημάνει τα τεχνικά τους χαρακτηριστικά και τη σημασία τους.⁶ Εδώ δεν θα επανέλθουμε στα ζητήματα αυτά, αλλά θα επικεντρωθούμε σε θέματα που αναδεικνύονται κατά τη διαδικασία εκτέλεσης των μεγάλων αυτών για την εποχή και την περιοχή έργων. Το τεκμηριωτικό υλικό και οι σχετικές πληροφορίες είναι διάσπαρτες και αποσπασματικές, παρόλα αυτά όμως νομίζω ότι μπορούν να αναδειχτούν ενδιαφέρουσες όψεις των εργασιακών σχέσεων που διήπαν τη συμμετοχή των εργατών και των τεχνιτών, της φυσιογνωμίας του προσωπικού που συμμετείχε και εγκαταστάθηκε στα οχυρά, των διαδικασιών τροφοδότησης των έργων με πρώτες ύλες, εργαλεία και υλικά αλλά και των σχέσεων του Αλή με την τοπική κοινωνία.

Οι μαρτυρίες που έχουμε από το 1807 και μέχρι το 1815 τουλάχιστον κάνουν λόγο για την παρουσία στην Πρέβεζα μεγάλου αριθμού εργατών που δούλευαν στα οχυρωματικά και άλλα οικοδομικά έργα του νέου κυρίαρχου. Οι εργάτες αυτοί προέρχονται από ένα ευρύ τόξο που

² Η εικόνα των βρώμικων δρόμων, των φτωχικών σπιτιών και της παρακμής κυριαρχεί στις εντυπώσεις που αποκομίζουν επισκέπτες της Πρέβεζας στις αρχές του 19^{ου} αιώνα όπως οι: HOBHOUSE 1858, 6-10· HUGHES 1820, I, 406-408· HOLLAND 1815, 68· LEAKE 1835, I, 175-176· ROUQUEVILLE 1820, II, 24-25. Πρβλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2003, 79-82· 2005, 72-77· 2007, 186-189· 2009, 159. Για την οχύρωση της Πρέβεζας στην εποχή της βενετικής κυριαρχίας βλ. ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ 1993, 45-48.

³ LOWE 1936, 212-213· BELLAIRE 1805, 203· ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ 1997, 51.

⁴ Ο W. Turner που το είδε τον Αύγουστο του 1813 κάνει λόγο για μεγάλο κτίριο στο οποίο συνεχίζονταν οι οικοδομικές εργασίες, τα τρία όμως δωμάτια που είχαν ολοκληρωθεί ήταν ευρύχωρα και πολυτελώς διακοσμημένα, βλ. TURNER 1820, 110. Το Δεκέμβριο του 1812 τον συνάντησε εκεί και ο Δανός περιηγητής P.O. Brøndsted που περιγράφει και τη διακόσμηση των δωματίων που δεχόταν τους επισκέπτες του, βλ. BRØNDSTED 1999, 55-59· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2001, 15-16.

⁵ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Α', έγγρ. 340, Β' έγγρ. 453, 520, 643, 760, 805, 822, 916, 918, Γ' έγγρ. 1079, 1269, 1275· ΑΡΣ 2007, 227, 251.

⁶ Βλ. ΒΕΛΕΝΗΣ 1996· 1997· 1999· ΣΜΥΡΗΣ 2004, 93-108, 164-167.

εκτείνεται στην Ήπειρο, Δυτική Μακεδονία, Θεσσαλία και Στερεά Ελλάδα.

Στις 12 Φεβρουαρίου 1807 ο Λιάζε Λούλαχους, επιστάτης πιθανόν του Αλή πασά στα έργα διάνοιξης τάφρων στην Πρέβεζα και την Πούντα (που μάλλον ταυτίζεται με την περιοχή του σημερινού κάστρου του Ακτίου),⁷ μας μεταφέρει μία ενδιαφέρουσα πληροφορία. Με επιστολή ενημερώνει τον κύριό του για την πορεία των εργασιών και ανάμεσα στα άλλα τον πληροφορεί ότι έχει στείλει στα έργα διάνοιξης της τάφρου της Πούντας 350 εργάτες από την περιοχή των Ιωαννίνων, 120 από το Πατρατζίκι (Υπάτη), 115 από τη Λιβαδειά και 200 από τα τσιφλίκια του Βελή πασά, πιθανότατα στη Θεσσαλία.⁸ Συνολικά 785 εργάτες, λοιπόν, φέρονται να εργάζονται μόνο στην τάφρο της Πούντας, τάφρο μικρότερου μεγέθους από την κεντρική του κάστρου της Πρέβεζας.⁹

Ο Λιάζε ενημερώνει επίσης τον κύριό του ότι έχουν φύγει κάποιοι εργάτες: 18 από το Καρπενήσι, 11 από τη Λιβαδειά και μερικοί από τα Γιάννενα. Στην πρακτική φυγής θα επανέλθουμε· ας σημειωθεί μόνο ότι χάρη σε ένα αχρονολόγητο σημείωμα γνωρίζουμε τους ιδιαίτερους τόπους καταγωγής των 18 αυτών εργατών. Επτά ήταν από το Βαρόσι του Καρπενησίου και ένας έως τρεις από χωριά όπως τα: Μικρό Χωριό, Ανιάδα, Δουνίστα, Μερέσι (και τα αταύτιστα Παρέσι και Νότζη),¹⁰ μικρά δηλαδή χωριά της σημερινής Ευρυτανίας. Η παρουσία εργατών από εκεί δείχνει το εύρος της κινητοποίησης του Αλή πασά για την εκτέλεση των οχυρωματικών έργων της Πρέβεζας αλλά και τον ισχυρό βραχίονα επιβολής που διέθετε, ο οποίος μπορούσε να του αποφέρει εργατικό δυναμικό από απομακρυσμένες και δυσπρόσιτες περιοχές, που μάλιστα βρίσκονταν εκτός των τυπικών ορίων του πασαλικίου του, αλλά εντός των περιοχών που διατηρούσε ισχυρή επιρροή και έλεγχο.¹¹ Τη συγκέντρωση εργατών από μακρινούς τόπους, με σκοπό να εργαστούν στην Πρέβεζα και ειδικά στη διάνοιξη της τάφρου επιβεβαιώνει και ο Leake, ο οποίος αναφέρει ότι συνέρεαν εργάτες από περιοχές, όπως η Κατερίνη στον Όλυμπο.¹²

Η διαδικασία προσέλευσης των εργατών φαίνεται ότι υπήρξε η ακόλουθη. Ο πασάς των Ιωαννίνων όριζε έναν αριθμό εργατών, τον οποίο όφειλε να συνεισφέρει η κάθε κοινότητα με βάση τον πληθυσμό και την οικονομική της κατάσταση, υπό μορφή έκτακτης εισφοράς («αγγαρείας»)¹³ Για παράδειγμα ντοκουμέντα που χρονολογούνται τον Αύγουστο και τον Σεπτέμβριο του 1807 δείχνουν ότι τα χωριά του Ζαγορίου καταβάλλουν σημαντικά ποσά για να εξαγοράσουν την αποστολή εργατών που τους είχε επιβληθεί. Τα χρήματα μάλιστα που οφείλουν, ενίοτε δεν τα καταβάλλουν απευθείας στον Αλή, αλλά σε δικαιούχους που είχαν παράσχει άλλες υπηρεσίες στον πασά των Ιωαννίνων.¹⁴ Οι κοινοτικές αρχές ανεύρισκαν τους εργάτες που θα εργάζονταν υποχρεωτικά υπό μορφή αγγαρείας και υπολόγιζαν τα ημερομίσθιά τους, τα

⁷ Βλ. ΣΜΥΡΗΣ 2004, 164. Για τα έργα κατασκευής της τάφρου της Πρέβεζας βλ. επίσης ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 1987. Μνεία της τάφρου στα τέλη του 18^{ου} αιώνα κάνει και ο μητροπολίτης Άρτης Σεραφείμ στη μελέτη του για την πόλη, βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 225.

⁸ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Α', 556-557. Ο Αλής είχε μεταφέρει εργάτες και παλαιότερα στην περιοχή για οχυρωματικά έργα, όπως τον Απρίλιο του 1800, όταν κατά την αποχώρησή του από την Πρέβεζα φέρεται να έφερε 300 εργάτες για να οχυρώσει τη Λεύκα, εγγύτητα στην πόλη, βλ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ 2000, 337-338.

⁹ Ο W. Turner κάνει λόγο για τάφρο πλάτους 25-30 ποδών και τείχος με ντάπιες γύρω από την πόλη, βλ. TURNER 1820, 110· πρβλ. ΒΕΛΕΝΗΣ 1997, 8.

¹⁰ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Γ', 657 έγγρ. 1428.

¹¹ Για παράδειγμα σε έγγραφο της 4^{ης} Απριλίου 1813 κάτοικοι χωριού που χαρακτηρίζονται *Τζερσιώτες* δηλώνουν ότι ήρθε ο *τατάρης* του Αλή πασά και ζήτησε να στείλουν δύο εργάτες για τα έργα της Πρέβεζας. Πιθανόν πρόκειται για κατοίκους του χωριού Τζέρνοβο (σημ. Κλειδί επαρχίας Φλώρινης), το οποίο ήταν τσιφλίκι του Αλή πασά. Βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Β', 336 έγγρ. 653.

¹² LEAKE 1835, III, 489· πρβλ. ΒΕΛΕΝΗΣ 1997, 7.

¹³ Την εκτεταμένη χρήση «αγγαρείας» στα οικοδομικά έργα της Πρέβεζας επισημαίνει και ο ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1895, 181.

¹⁴ Βλ. σχετικά ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Α', 601-602 έγγρ. 328, 602 έγγρ. 329, 609 έγγρ. 333, 613 έγγρ. 336.

οποία ήταν χαμηλά. Κατά πάσα πιθανότητα μάλιστα δεν καταβάλλονταν σε χρήμα, αλλά λογιστικά συνυπολογίζονταν και αφαιρούνταν από το σύνολο των προσωπικών φορολογικών υποχρεώσεων του κάθε εργάτη.¹⁵

Η πρακτική αυτή εξεύρεσης εργατών για τα οχρωματικά έργα στην Πρέβεζα, με εντολή προς τις κοινοτικές αρχές είχε εφαρμοστεί και κατά το σύντομο διάστημα της πρώτης κατοχής της πόλης από τον Αλή πασά την περίοδο 1798-1800. Το καταδεικνύει *μουγιουρδί* (γραφτή διαταγή) που εξέδωσε ο Αλής στις 10 Νοεμβρίου 1798, με το οποίο απαιτούσε από τους προεστώτες Μετσόβου: «πενήντα νομάτους μαστόρους και μια ώρα προητέρα να μου τους στείλετε εδώ εις Πρέβεζαν, διά να με δουλέψουν χωρίς άργηταν». Προειδοποιούσε μάλιστα τους κοινοτικούς άρχοντες ότι δεν θα ανεχόταν καμία αναβολή ή παράλειψη διότι αυτή η δουλειά δεν είναι «ωσάν όλες» και υπάρχει «χρεία αναγκαία με βίαν και ανυπομονήν».¹⁶

Ο Αλή πασάς προμήθευε στους εργάτες κάποια στοιχειώδη διατροφή, κυρίως ψωμί. Ο Leake, αυτόπτης μάρτυρας το 1809, αναφέρει χαρακτηριστικά ότι τους έδινε ένα κομμάτι κουραμάνα.¹⁷ Ο Άγγλος διπλωμάτης W. Turner που επισκέφτηκε την Πρέβεζα το 1813, πληροφορείται από τον Άγγλο πρόξενο ότι στα οικοδομικά έργα του Αλή πασά εργάζονται υποχρεωτικά οι κάτοικοι της πόλης μία ημέρα την εβδομάδα με μόνη αμοιβή ένα αξιοθρήνητο γεύμα. Ο ίδιος σημειώνει όμως ότι έφτασαν σε αυτόν και άλλες αντιφατικές μαρτυρίες, όπως ότι όσοι κάτοικοι της πόλης δούλευαν στα έργα του Αλή πασά αμείβονταν τόσο καλά που με το μισό της αμοιβής τους εύρισκαν αντικαταστάτες από τη Λευκάδα ή ότι οι εργάτες λάμβαναν κάθε ημέρα μία οκά ψωμί.¹⁸

Ο Αλής προμήθευε επίσης νερό στους εργάτες, αγαθό αναγκαίο για ανθρώπους που δούλευαν στην ύπαιθρο, ιδίως τους καλοκαιρινούς μήνες. Από επιστολή που απέστειλε στις 5 Αυγούστου 1809 ο Σατίκης, ο *μουτεσελίμης* (εξουσιοδοτημένος τοπικός διοικητής, εκπρόσωπος του *βαλή*) της Πρέβεζας και επιστάτης των έργων του Αλή πασά, προς τον προεστό της πόλης Γιαννάκη Γενοβέλη μαθαίνουμε ότι ένα καϊκι καθημερινά «κουβαλή νερό στους μαστόρους» που εργάζονταν στα Κεντρώματα (σημ. Σπάρτος Αμφιλοχίας) στην ακτή ακριβώς απέναντι από την Πρέβεζα, όπου εκτελούνταν οχρωματικά έργα. Το κόστος, μάλιστα, της μεταφοράς του νερού ήταν 47 γρόσια για 30 ημέρες.¹⁹ Αντίστοιχες συμφωνίες είχαν γίνει με *φουρουτζήδες* (αρτοποιούς) και *παξιμαδάδες* που προμήθευαν τους απασχολούμενους στα έργα με ψωμί και παξιμάδι.²⁰ Όπως δείχνει η περίπτωση του Γιώργη Παξιμαδά (Κορφιάτη) φαίνεται ότι συναπτόταν συμφωνία με τον επικεφαλής της κάθε ειδικότητας, ο οποίος κατόπιν μεριμνούσε «να δώση *χισελέ* [μερίδιο] και των ανθρώπων που φθιάνουν το *παξιμάδι*».²¹

Οι συνθήκες εργασίας στις οποίες δούλευαν οι απλοί εργάτες ήταν βαριές και εξαντλητικές. Ο Λιάζε Λούλαχος στην αναφορά του προς τον Αλή πασά, που μνημονεύτηκε προηγουμένως, είναι αποκαλυπτικός: «οι δε ετούτοι οι εργάτες από τα βιλαέτια καμπόσοι έχουν δύο μήνες και μισόν εδώ και αρρώστησαν και απόστασαν και λέγω να κάμεις *κερέμι* [ευσπλαχνία] να αλλαχτούν, ότι δεν απόμεινε *κουβέτι* [δύναμη] σε τουτινούς».²² Η εργασία στα έργα της

¹⁵ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Α', 556-557.

¹⁶ ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ 1971, 677-679.

¹⁷ LEAKE 1835, III, 489· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 230. Η διατύπωση του Leake είναι χαρακτηριστική: «gave them nothing but a ration of koromana or black bread».

¹⁸ TURNER 1820, 110-111.

¹⁹ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Β', 93-94 έγγρ. 496.

²⁰ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Β', 102-103 έγγρ. 506, 116-117 έγγρ. 516.

²¹ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Β', 101-102 έγγρ. 506.

²² ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Α', 557.

Πρέβεζας και η μακρά απουσία που συνεπαγόταν είχε αφήσει ισχυρό το ίχνος της στις συνειδήσεις των ανθρώπων. Σε ενθύμηση με ημερομηνία 20 Δεκεμβρίου 1807 από το χωριό Σωπική στην περιοχή του Πωγωνίου (σήμερα στην Αλβανία) αναφέρεται χαρακτηριστικά: «Θύμισιν όντας πάγη ο Γεώργης του Ιωάννη στην Πρέβεζα με τους Σωπικιώτες και με 120 εργάτες από το βιλαέτι εύγαλαν τους πάλους διά το κάστρον και έκαμε μήνας εφτά και το θερτή ήρθεν». ²³ Τις ίδιες μνήμες από τη γενική κινητοποίηση και τα σκληρά βάρη των αγγαρειών που προξένησαν στους κατοίκους τα οχυρωματικά έργα στην Πρέβεζα καταγράφει για το 1806-1807 και το *Χρονικό του Κηπουριού*: «Εις αυτά τα χρόνια μάζωνεν ο Αλήπασιας εργάτες διά την Πρέβεζα, Πλαγιά και Μπούντα και έφκιανεν κάστρα, χαντάκια, κούλες τριγύρ διά φύλαξες και ασκέρια περισσά εσύναγεν διά παιδείους του κόσμου και πληρώματα πολλά με αγγαρείες βαρύτερες και οπού εβαρέθησαν και Τούρκοι και Ρωμαίγιοι». ²⁴ Η αναγκαστική συνεισφορά των κατοίκων στα οικοδομικά έργα του Αλή επισημαίνεται επίσης από τον Rouqueville. ²⁵

Οι σκληρές συνθήκες εργασίας και η αναγκαστική απομάκρυνση από τις οικογένειές τους και τις αγροτικές τους εργασίες οδηγούσαν συχνά τους εργάτες στη φυγή. Στην περίπτωση αυτή ενεργοποιείτο ένας μηχανισμός ελέγχου και τιμωρίας. Ο άνθρωπος του Αλή πασά που επιστατούσε στα έργα ειδοποιούσε εγγράφως για τους φυγάδες τον ίδιο τον κύριό του, στέλνοντας μάλιστα, όπως δηλώνει ο Λιάζε, ονομαστική κατάσταση. Είναι ενδιαφέρον ότι το δίκτυο του Αλή του μετέδιδε ακόμη και την πιο ασήμαντη πληροφορία, και μόνος του είχε προσωπικά πλήρη επίβλεψη και στην παραμικρή υπόθεση. Στις 5 Ιουνίου 1813, για παράδειγμα, ο Ισμαήλ Κονίτσας, άνθρωπος του Αλή πασά εγκατεστημένος την εποχή αυτή στην Πρέβεζα, πληροφορεί τον κύριό του ότι ο *τάταρης* (έφιππος αγγελιαφόρος) που του μεταφέρει αυτήν την επιστολή, εντόπισε και του παρέδωσε πέντε «φευγάτους» Καρπενησιώτες εργάτες: «μου τες ήφερεν και τος εδιόρισα εις την δουλειά». ²⁶ Η προσπάθεια συνεπώς φυγής και επιστροφής στα πάτρια εδάφη αποτελούσε συχνή επιλογή απελπισίας για όσους είχαν υποχρεωθεί καταναγκαστικά να εργάζονται στα οχυρωματικά έργα της Πρέβεζας, η οποία όμως σπάνια στεφόταν από επιτυχία.

Στα έργα μετείχαν επίσης σε επιτελικό ρόλο Ευρωπαίοι στρατιωτικοί, μηχανικοί και ειδικοί τεχνίτες. ²⁷ Οι συνθήκες εργασίας και οι αμοιβές των εξειδικευμένων τεχνιτών απείχαν πολύ από εκείνες των εργατών. Στις περιπτώσεις αυτές οι συμφωνίες διευθετούνταν απευθείας με τον Αλή πασά ή με ανθρώπους του στενού περιβάλλοντός του. Οι επικεφαλής των κομπανιών λάμβαναν κατά διαστήματα συμφωνημένα χρηματικά ποσά και άμβιβαν τους ανθρώπους των συνεργειών τους. Έτσι, στις 31 Αυγούστου 1815 ο Αλή πασάς στέλνει *μπουγιουρδί* προς τον Αναστάση Γραμματικό με το οποίο τον διατάζει να καταβάλλει από 1.000 γρόσια στον Τζίμα Μολιστινό και στον γιο του Κώστα Ζοπανιώτη, μαστόρους προερχόμενους προφανώς από τα γνωστά μαστοροχώρια Μόλιστα (στη σημ. επαρχία Κονίτσας) και Ζουπάνι (σημ. Επάλοφος επαρχίας Βοΐου). Το ποσό αυτό αφορά σε άδηλη «δούλευσιν όπου έκαμαν εις Πρέβεζαν» και δεν αντιστοιχεί στο σύνολο της αμοιβής τους αλλά στην αποπληρωμή τους (δηλώνεται με τη φράση/προσταγή προς τον Αναστάση Γραμματικό: «να μην τους τα εμποδίσης ούτε ώραν ότι είναι διά έβγαλμα από αυτού»). ²⁸

²³ ΠΟΥΛΠΤΣΑΣ 1928, 71.

²⁴ ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ & ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ 1993, 201.

²⁵ ΡΟΥΚΕΒΙΛΛΕ 1820, 25-28.

²⁶ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Γ', 340 έγγρ. 658.

²⁷ Για τα πρόσωπα αυτά βλ. DAVENPORT 1837, 206· MANZOUR 1828, 324-328· ΜΟΥΦΙΤ 1993, 90-91· ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1895, 181· ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ 1994, 377-378· ΣΜΥΡΗΣ 2004, 93-97.

²⁸ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Β', 587-588 έγγρ. 795.

Η απευθείας σχέση κάποιων εξειδικευμένων τεχνιτών με τον Αλή πασά διαφαίνεται και από συμφωνία που είχαν κάνει κεραμιδάδες στα Γιάννενα να παραδίδουν στο Μύτικα κεραμίδια για τα έργα της Πρέβεζας. Η συμφωνία είχε γίνει με τον Αλή πασά και για κάθε φορτίο που παρέδιδαν λάμβαναν από τον Γιαννάκη Γενοβέλη το συμφωνηθέν ποσό. Σε *τεσκερέ* (απόδειξη) του Αλή της 31 Μαΐου 1809 καλείται ο Γενοβέλης να τους καταβάλει 200 γρόσια.²⁹

Προνόμια και ειδικές αμοιβές προσφέρονταν και σε εξειδικευμένους τεχνίτες, απαραίτητους για τη διεκπεραίωση των έργων προκειμένου να εξασφαλιστεί η συμμετοχή τους. Φαίνεται για παράδειγμα ότι στους μηχανικούς που δούλευαν στα έργα είχαν παραχωρηθεί σπίτια. Σε σημείωμα της 5^{ης} Οκτωβρίου 1815 καλούνται άνθρωποι του Αλή πασά να δώσουν 4 μεγάλες ξύλινες σανίδες που θα χρησιμοποιηθούν στο «κονάκι του τζενέρη» (ιντζινιέρης = μηχανικός), πιθανόν για κάποιες επισκευές ή κατασκευή επίπλων.³⁰

Μία άλλη ενδιαφέρουσα όψη των σχέσεων του Αλή πασά με τους επίλεκτους ειδικούς τεχνίτες είναι οι έκτακτες προσφορές, επ' αφορμή μάλιστα μεγάλων χριστιανικών εορτών. Την παραμονή των Χριστουγέννων του 1809 ο Άγιος Μουχουρνάρης ζητά από τον Γιαννάκη Γενοβέλη να πληρώσει 15 γρόσια για την παροχή δύο σφαχτών στους μαστρο-Κώστα και μαστρο-Γκίνη που εργάζονται στα έργα της Πρέβεζας για «να κάμουν πασχαλιάν», δηλαδή να εορτάσουν με λαμπρότητα τα επερχόμενα Χριστούγεννα.³¹ Λίγους μήνες αργότερα, στις 8 Απριλίου 1810, παραμονές του Πάσχα,³² ο Θανάσης Βάγιας βεβαιώνει ότι παραδόθηκαν υφάσματα που «έβαλεν ο αφέντης μας μπαχσήση στο ιζάμι των μαστόρων», δηλαδή υφάσματα που ο Αλής δώρισε στους μαστόρους σύμφωνα με το έθιμο.³³

Ενώσω διαρκούσαν ακόμη τα έργα στις διάφορες θέσεις του οχυρωματικού δικτύου της Πρέβεζας, άρχισε να μεταφέρεται ο αναγκαίος εξοπλισμός σε κανόνια και πυρομαχικά. Για παράδειγμα στις 12 Νοεμβρίου 1808 ο πρόξενος της Γαλλίας στα Γιάννενα Rouqueville ενημερώνει τον Γενικό Κυβερνήτη των Ιονίων Νήσων Donzelot ότι οι Άγγλοι προμήθευσαν 30 κανόνια στον Αλή πασά.³⁴ Ο Αλής μεταφέρει για την άμυνα της Πρέβεζας και κανόνια από άλλες περιοχές, όπως φαίνεται σε επιστολή του Μουχτάρ πασά της 7^{ης} Μαΐου 1807, όπου γίνεται λόγος για μεταφορά δύο κανονιών από το Μεσολόγγι. Η μεταφορά έγινε με πλοίο που συνελήφθη όμως και κατακρατείται στην Ιθάκη.³⁵ Η αποθήκευση μεγάλων ποσοτήτων μπαρούτης στο Κάστρο επιβεβαιώνεται και από επιστολή του Σιλιχτάρ Μπότα προς τον Αλή πασά στις 5 Φεβρουαρίου 1808, όπου κάνει λόγο για βελτίωση των συνθηκών φύλαξης: «τον τζεπχανέ στο κάστρο μας νοτίζη κομάτη και η μπαρούτη που ήνε στα σακιά δεν κάνη και αν ήνε ορισμός σου να μας στίλως καμιά εκατόν πενηνταριά βαρέλες να την βάλομη στα βαρέληα, ήνε σιγουρότερα».³⁶

Στην πόλη εγκαταστάθηκε επίσης σώμα πυροβολητών. Το εξειδικευμένο αυτό προσωπικό, πιθανότατα χρησιμοποιήθηκε για την εγκατάσταση των κανονιών στα κάστρα και βεβαίως για τη μετέπειτα λειτουργία τους. Δύο κατάλογοι *ταϊνιών* (τροφοδοσίας) *τοπιτζήδων* της Πρέβεζας, που χρονολογούνται στις 20 Ιουλίου 1813,³⁷ καταδεικνύουν ότι είχαν προσκληθεί πρόσωπα με

²⁹ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Β', 58 έγγρ. 469.

³⁰ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Γ', 595 έγγρ. 805.

³¹ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Β', 106 έγγρ. 511.

³² Το Πάσχα τη χρονιά αυτή σύμφωνα με το Ιουλιανό Ημερολόγιο γιορτάστηκε στις 17 Απριλίου, βλ. CARPELLI 1989, 181.

³³ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Β', 142 έγγρ. 536.

³⁴ Τη σχετική αναφορά δημοσιεύει ο ΑΝΩΓΙΑΤΗΣ-ΡΕΛÉ 1993, 170-171, έγγρ. 48.

³⁵ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Α', 568-570 έγγρ. 308.

³⁶ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Α', 669-670 έγγρ. 361.

³⁷ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Β', 365-369 έγγρ. 674 και 675.

ειδικές γνώσεις από διάφορες περιοχές, μάλιστα και από μακρινούς τόπους. Αρκετοί προέρχονταν από την Κωνσταντινούπολη και τα Γιάννενα, από περιοχές της σημερινής Αλβανίας (όπως το Λιμπόχοβο Αργυροκάστρου, το Λεσκοβίκι Κολώνιας, τη Σωπική Παγωνίου,³⁸ το Δέλβινο) αλλά και από τον Περλεπέ στη Μακεδονία, από την Κρήτη, την Πελοπόννησο, την Κριμαία, την Αίγυπτο. Καταγράφονται επίσης και πέντε *τοπιτζήδες* που χαρακτηρίζονται *ουλκινάκηδες*, δηλαδή ντόπιοι είτε από την Πρέβεζα είτε από τις γύρω περιοχές. Όλοι βέβαια ήταν Μουσουλμάνοι, ενδεχομένως γενίτσαροι μεγάλων πόλεων, καθώς σε Χριστιανούς δεν ανετίθεντο τέτοια, καθοριστικά για την άμυνα των πόλεων, στρατιωτικά καθήκοντα.

Κάναμε λόγο για δύο καταλόγους. Στον έναν καταγράφονται 40 πρόσωπα χωρίς οικογενειακές υποχρεώσεις, *τοπιτζήδες*, αλλά και *αραμπατζήδες*, απαραίτητοι για τη μεταφορά των όπλων και των πυρομαχικών. Στο δεύτερο καταγράφονται 21 *τοπιτζήδες*, ένας *αραμπατζής* και μερικοί ακόμη αξιωματούχοι που είναι εγκατεστημένοι στην Πρέβεζα με τις οικογένειές τους. Σύμφωνα με το δεύτερο αυτό κατάστιχο όσοι είχαν περιληφθεί δικαιούνταν 1½ οκά σιτάρι για κάθε *νεφέρι* (προστατευόμενο μέλος) της οικογένειάς τους. Συνεπώς, ο Αλή πασάς, στην προσπάθειά του να προσελκύσει τους απαραίτητους γνώστες της τέχνης του πυροβολικού, παρείχε διατροφή στις πολυμελείς οικογένειές τους, οι οποίες κατά μέσο όρο αποτελούνταν από έξι *νεφέρια*.

Τη διεκπεραίωση του έργου είχε αναλάβει ο *κουμπαρατζής* (χειριστής όλμου) Χασάν αγάς Γιαννιώτης, ο οποίος διαχειριζόταν και την αποθήκη σιτηρών που υπήρχε στην Πρέβεζα για τον ίδιο σκοπό. Το πρόσωπο αυτό ήταν έμπιστο του Αλή, ανήκε στο στενό περιβάλλον του. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι σε *μπουγιουρντί* που του στέλνει ο τελευταίος στις 20 Φεβρουαρίου 1813, μαζί με τα κλειδιά της αποθήκης, τον αποκαλεί «αγαπημένε μου Χασάν αγά», μια προσφώνηση που δεν συνήθιζε να απευθύνει ο Αλής προς τους ανθρώπους του.³⁹ Ας σημειωθεί και μία ενδιαφέρουσα λεπτομέρεια. Και στα δύο κατάστιχα περιλαμβάνεται η υπόμνηση προς τον Χασάν αγά να δώσει για σιτηρέσιο «από τα σιτάρια τα Λιβαδίτικα που δεν έκαμναν διά τα αμπάρια», δηλαδή αυτά που δεν ήταν κατάλληλα για μακροχρόνια αποθήκευση. Η αποθήκευση μάλιστα φαίνεται ότι γινόταν σε χώρο επίφοβο, διότι ο ίδιος ο Αλής επιστούσε στον άνθρωπό του την προσοχή του: «να το κοιτάξης να μη σταλάξει, ότι χαλνάγει» ο αποθηκευμένος καρπός. Το μικρό αυτό περιστατικό είναι, νομίζω, αποκαλυπτικό του τρόπου άσκησης της εξουσίας από τον Αλή πασά, του ενδελεχούς ελέγχου που ασκούσε προσωπικά ακόμη και για τα ελάχιστα ζητήματα στο χώρο κυριαρχίας του, ιδιαίτερα δε στην Πρέβεζα που είχε συγκεντρώσει την προσοχή και το θερμό ενδιαφέρον του.

Από άλλα ντοκουμέντα της εποχής μαθαίνουμε ότι οι *τοπιτζήδες* αμείβονταν καλά, καθώς, εκτός από το σιτηρέσιο, λάμβαναν το 1815 ως μηνιαίο μισθό 40 γρόσια, όταν, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Hobhouse, οι στρατιώτες του Αλή λάμβαναν μισθό 12 πιάστρα (γρόσια) το μήνα.⁴⁰ Μάλιστα σε μια περίπτωση ο Αλής αποφασίζει να «αυγατίνει τον ουλουφέ», τον μισθό δηλαδή ενός *τοπιτζή* στα 60 γρόσια.⁴¹ Ο ουσιώδης ρόλος των *τοπιτζήδων*, αλλά και το αντίστοιχο ενδιαφέρον των οθωμανικών αρχών, διαφαίνεται από αίτημα που απευθύνει ο Σιλιχτάρ Μπότας προς τον Αλή πασά να μεσολαβήσει για κάποιον Αχμέτ τοπιτζή, κάτοχο τσιφλικιών στη Λάρισα, ώστε ο τελευταίος να εισπράξει τα δικαιώματά του διότι δεν πρέπει να απομακρυνθεί από την

³⁸ Η Σωπική Παγωνίου φέρεται στους καταλόγους κυρίως ως τόπος προέλευσης των *αραμπατζήδων* (αμαξάδων/κατασκευαστών αμαξιών). Την ενασχόληση των κατοίκων της Σωπικής με την κατεργασία του ξύλου επιβεβαιώνει και ο Αθ. Ψαλίδας που μαρτυρεί ότι ήταν «βαγενάδες και ξυλουργοί», βλ. ΘΕΣΠΙΡΩΤΟΣ ΚΟΣΜΑΣ & ΨΑΛΙΔΑΣ 1964, 61.

³⁹ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Β', 325 έγγρ. 644.

⁴⁰ HOBHOUSE 1858, 108-109.

⁴¹ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Β', 593-594 έγγρ. 802 και 804.

Πρέβεζα, καθώς είναι απαραίτητος εκεί. Όπως χαρακτηριστικά γράφει: «ο μπατίδος ο Αχμέτης είναι πολύ χρειαζόμενος για τέτοιους μαντέδες [υποθέσεις] του πιάνει το χέρι απ' όλα».⁴²

Μία άλλη παράμετρος που αναδεικνύεται από την εκτέλεση των οχρωματικών έργων της Πρέβεζας αφορά τις σχέσεις του Αλή πασά με τις τοπικές αρχές, τους Χριστιανούς κοινοτικούς άρχοντες και τους εμπόρους της πόλης. Ο Αλής χρησιμοποιούσε σε ορισμένες καίριες θέσεις, στρατιωτικού κυρίως χαρακτήρα, Μουσουλμάνους και πιθανότατα Αλβανούς δικής του επιλογής και της απολύτου εμπιστοσύνης του. Παράλληλα, όμως, είχε εμπλέξει στα έργα και τις χριστιανικές κοινοτικές αρχές. Η πιο χαρακτηριστική περίπτωση είναι ο Γιαννάκης Γενοβέλης. Γόνος της εύπορης οικογένειας Γενοβέλη, μίας από εκείνες που συγκρότησαν το συμβούλιο της Πρέβεζας το 1741.⁴³ Ο Γιαννάκης φαίνεται ότι πήρε ενεργά μέρος στα πράγματα της πόλης στα τέλη του 18^{ου} και στα πρώτα χρόνια του 19^{ου} αιώνα. Μετείχε στις γραμματείες διαφόρων υπηρεσιών, διατέλεσε νοτάριος, ανέλαβε αποστολές και σημαντική δημόσια θέση στην περίοδο του προνομιακού καθεστώτος, και αναδείχθηκε σε γενικό διαχειριστή του Αλή πασά στην Πρέβεζα, όταν αυτή πέρασε υπό τον έλεγχό του. Κατόπιν στα χρόνια του Αγώνα πέρασε στην επαναστατημένη Ελλάδα, του ανατέθηκαν κυβερνητικά καθήκοντα και συμμετείχε ενεργά στις εκεί πολιτικές διεργασίες μέχρι το θάνατό του, το 1841.⁴⁴ Κατά την περίοδο 1809-1810 τουλάχιστον, εντοπίζεται στην Πρέβεζα να εξοφλεί διάφορες οφειλές του Αλή από εργασίες που είχαν γίνει κατά την οχύρωση της πόλης. Το πιθανότερο είναι ότι ακολουθείτο μια πρακτική γνώριμη και από άλλες οικονομικές δοσοληψίες του Αλή πασά. Ο Γενοβέλης πλήρωνε προκαταβολικά τις οφειλές του Οθωμανού κυρίαρχου και κρατούσε «λογαριασμόν αυθεντικών», όπως χαρακτηριζόταν στις πηγές της εποχής, ώστε να αφαιρεί κατόπιν τα αντίστοιχα ποσά από τη συνολική φορολογική οφειλή της πόλης.⁴⁵

Με ανάλογες μεθόδους φαίνεται ότι ο Αλή πασάς διενεργούσε και τις συναλλαγές που είχε αναπτύξει με εμπόρους της περιοχής. Ένας από αυτούς ήταν ο σινιόρ Νικολέτος, ο οποίος τον Μάιο και τον Ιούνιο του 1809 καλείται να προμηθεύσει σίδηρο που θα χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή στενοτσαπιών από τοπικό τεχνίτη, για τις ανάγκες του τζεπχανέ (πυριτιδαποθήκης) και για το κάστρο.⁴⁶ Σε δύο από τις παραπάνω περιπτώσεις δηλώνεται ρητά ότι θα εξοφληθεί είτε με την πληρωμή του σε μετρητά είτε με την επιστροφή του σίδηρου που έδωσε, πιθανόν εν αναμονή εισαγωγής κάποιας μεγάλης παραγγελίας του Αλή («θέλεις στο δίνομεν δανεικώς θέλεις στο πληρώνομεν» αναγράφεται στα σχετικά τεκμήρια).⁴⁷ Η πρακτική αυτή αποτελεί ένδειξη των προσωποπαγών σχέσεων που διατηρούσε ο Αλή πασάς και οι άνθρωποί του με τους εμπόρους της περιοχής. Οι σχέσεις αυτές είχαν ιδιότυπα χαρακτηριστικά, καθώς δεν ρυθμιζόνταν αποκλειστικά μέσω της βίας ούτε όμως ακολουθούσαν και τους κανόνες μιας εύρυθμα λειτουργούσας αγοράς. Ήταν μάλλον ένα μείγμα ειδικών ρυθμίσεων, περιορισμών και καταναγκασμών, που χαρακτήριζαν άλλωστε το συνολικό πλέγμα σχέσεων που είχε εγκαθιδρύσει ο Αλής στις περιοχές που βρίσκονταν υπό τον έλεγχό του.

Γενικότερα, όμως, η πρακτική που εφάρμοσε ο Αλή πασάς στην εκτέλεση των οχρωματικών έργων της Πρέβεζας, διερχόταν μέσα από ένα μεικτό, περιπελεγμένο, σύστημα εργασιακών σχέσεων, όπου συνδυαζόταν η επιβολή και η βία με την αμειβόμενη εργασία, παράλληλα

⁴² ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Α', 669-671 έγγρ. 361.

⁴³ ΣΤΑΜΟΥΛΗ 1984, 406· ΣΤΑΜΟΥΛΗ 2000, 322-323.

⁴⁴ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1984, 296· ΣΤΑΜΟΥΛΗ 2000, 322-323, 333-335, 346· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 73-74. Για τη δράση του την κατοχιστριακή περίοδο ως Έκτακτου Επιτρόπου Λακωνίας βλ. ΛΟΥΚΟΣ 1974, 7-12.

⁴⁵ Βλ. για παράδειγμα ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Β', έγγρ. 469, 496, 505, 508, 511, 516 κ.ά.

⁴⁶ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Β', 52 έγγρ. 464, 57 έγγρ. 468 και 76-77 έγγρ. 482.

⁴⁷ Από τα παραπάνω έγγραφα τα υπ' αρ. 468 και 482.

με την εμπλοκή Χριστιανών «επιστρατευμένων» εργατών, Ευρωπαίων στρατιωτικών και μηχανικών, ειδικευμένων τεχνιτών, Μουσουλμάνων Αλβανών επιστατών και των χριστιανικών κοινοτήτων, οι οποίες διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στη φάση επιλογής και πληρωμής των εργατών αλλά και στη διευθέτηση των οικονομικών θεμάτων που προέκυπταν κατά τη διενέργεια των εργασιών. Ένας αντίστοιχος συνδυασμός βίας και συναλλαγής, καταναγκασμών και αμοιβών, τροφοδότησης και εκμετάλλευσης των τοπικών αντιπαραθέσεων, πειθαρχίας, οικειότητας και σιδηράς πυγμής, χαρακτηρίζουν άλλωστε τις ιδιότυπες μεθόδους που εφάρμοσε στο βίο και την πολιτεία του ο Αλή πασάς. Το παράξενο αυτό αμάλγαμα ίσως ήταν και εκείνο που του επέτρεψε να μακροημερεύσει και να ηγεμονεύσει σε μία ευρύτατη περιοχή κατά τη διάρκεια μίας εποχής ισχυρών αναταράξεων και κυοφορίας μεγάλων αλλαγών.

❧❧❧

Abstract

Dimitris DIMITROPOULOS: *Fortification and building works of Ali pasha in Preveza*

After the establishment of his sovereignty in Preveza, particularly during the period 1807-1809, Ali pasha initiated various building projects among which a series of fortifications in the city and in the wider region. These works aimed to militarily consolidate his possessions, authority and power in the region, as well as to secure suitable buildings for his intermittent sojourn there. In this paper an exploration of the nature, the cost and the significance of these projects will be attempted, as well as an examination of the sources of the materials used. The workers that took part in the building works, the villages from which the workers mainly came from, the wages, the work conditions as well as the forced labor imposed upon the local population will also be looked upon. Also, Ali pasha's relationships with the local notables and merchants and their participation in the building projects will be examined. Apart from the known bibliography, register accounts, receipts, and other documents from the archives—mainly the Ali pasha archive from the Gennadius library in Athens—will also be used as sources.

Βιβλιογραφία

- ΑΝΩΓΙΑΤΗΣ-PELÉ Δ., 1993, *Έξι γαλλικά υπομνήματα για τα Επτάνησα και τον απέναντι Ηπειρωτικό χώρο (1798-1809)*, Κέρκυρα
- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ Π., 1856, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, I-II, Αθήνα
- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ Π., 1984, *Περιγραφή της Ηπείρου εις μέρη τρία*, τ. Γ', Ιωάννινα
- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ ΣΠ., 1895, *Ιστορία Αλή πασά του Τεπελενλή*, τ. Α', Αθήνα (Αθήνα 2000)
- ΑΡΣ Γ., 2007, *Η Ρωσία και τα πασαλίκια Αλβανίας και Ηπείρου 1759-1831. Έγγραφα ρωσικών Αρχείων*, Αθήνα

- ΒΕΛΕΝΗΣ Γ., 1996, Οι οχυρώσεις της Πρέβεζας και της ευρύτερης περιοχής, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 33, 5-30
- ΒΕΛΕΝΗΣ Γ., 1997, Οι οχυρώσεις της Πρέβεζας και της ευρύτερης περιοχής, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 34-35, 5-17
- ΒΕΛΕΝΗΣ Γ., 1999, Οι οχυρώσεις της Πρέβεζας και της ευρύτερης περιοχής, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 36, 13-22
- ΘΕΣΠΡΩΤΟΣ ΚΟΣΜΑΣ & ΨΑΛΙΔΑΣ ΑΘ., 1964, *Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου*, Αθήνα
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2001, Ο Δανός αρχαιολόγος Peter O. Brøndsted στην Πρέβεζα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 37-38, Πρέβεζα, 5-38
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2003, Ο Άγγλος αριστοκράτης John C. Hobhouse στην Πρέβεζα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 39-40, 65-111
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2005, Ο Άγγλος θεολόγος Thomas S. Hughes στην Πρέβεζα και τη Νικόπολη, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 41-42, 53-144
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2007, Ο Άγγλος λοχαγός William Leake στην Πρέβεζα, τη Νικόπολη και το Άκτιο, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 43-44, 165-263
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2009, Ο Άγγλος γιατρός Henry Holland στην περιοχή της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 45-46, 143-215
- ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ Ν., 1997, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833*, τ. Α', Αθήνα
- ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ Μ., 1993, Η οικιστική συγκρότηση του καζά της Πρέβεζας (1830-1912), στο: Β.Γ. ΑΥΔΙΚΟΣ (Επιμ.), *Η ιστορία της Πρέβεζας (Πρακτικά Α' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου 1989)*, Πρέβεζα, 133-156
- ΚΟΜΗΣ Κ., 1999, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας 16^{ος}-18^{ος} αιώνας*, Ιωάννινα
- ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ Β. & ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Α., 1993, Το Χρονικό του Κηπουριού (1774-1814). Μία ανώνυμη καταγραφή γεγονότων της Ηπείρου και άλλων περιοχών, στο: *Γιάννινα-Ηπειρος, 19^{ος}-20^{ος} αι. Ιστορία, Κοινωνία, Πολιτισμός (Πρακτικά Β' Επιστημονικού Συνεδρίου)*, Ιωάννινα, 189-206
- ΛΟΥΚΟΣ Χ., 1974, Ο κυβερνήτης Ιω. Καποδίστριας και οι Μαυρομιχάλοι, *Μνήμων* 4, 1-110
- ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γ., 1987, Τάφροι. Έργα Αλή πασά στην Πρέβεζα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 13, 35-40
- ΜΟΥΦΙΤ Α., 1993, *Αλή πασάς ο Τεπελενλής (1744-1822)*, β' έκδ., Ιωάννινα
- ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Σ. (Βυζάντιος), 1884, *Δοκίμιον ιστορικής τινός περιλήψεως της ποτέ αρχαίας και εγκρίτου Ηπειρωτικής πόλεως Άρτης και της ωσαύτως νεωτέρας πόλεως Πρεβέζης*, Αθήνα
- ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ Α., 1993, Τα κάστρα Πρέβεζας-Βόνιτσας-Λευκάδας στην εποχή της Βενετοκρατίας, στο: Β.Γ. ΑΥΔΙΚΟΣ (Επιμ.), *Η ιστορία της Πρέβεζας (Πρακτικά Α' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου 1989)*, Πρέβεζα, 43-56
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Β., ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ Δ. & ΜΙΧΑΗΛΑΡΗ Π., 2007, *Αρχείο Αλή πασά. Συλλογής Ι. Χώτζη Γενναδείου Βιβλιοθήκης της Αμερικανικής Σχολής Αθηνών*, Έκδοση-Σχολιασμός-Ευρετήρια, τ. Α': 1747-1808, τ. Β': 1809-1817, τ. Γ': 1818-1821, Αθήνα
- ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ Α., 1994, Αρχιτέκτονες και μηχανικοί στην Υπηρεσία του Αλή πασά, στο: *Φηγός, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη*, Ιωάννινα, 367-389
- ΠΟΥΛΙΤΣΑΣ Π., 1928, Επιγραφαι και ενθυμήσεις εκ της Βορείου Ηπείρου, *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 5, 53-99
- ΣΜΥΡΗΣ Γ., 2004, *Το δίκτυο οχυρώσεων στο πασαλίκι Ιωαννίνων (1788-1822)*, Ιωάννινα
- ΣΤΑΓΕΙΡΙΤΗΣ Α., 1819, *Ηπειρωτικά*, Wien
- ΣΤΑΜΟΥΛΗ Ρ., 1984, Οι οικογένειες της κοινότητας της Πρέβεζας (1741), *Μεσαιωνικά και*

Νέα Ελληνικά 1, 403-416

ΣΤΑΜΟΥΛΗ Ρ., 2000, Πολιτικές κινητοποιήσεις των Πρεβεζάνων μετά τον «χαλασμό» (1798-1801), *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 6, 305-398

ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Κ., 1971, Ένα μπουγιουρντί του Αλή πασά σχετικό με την καταστροφή της Πρέβεζας, *Ηπειρωτική Εστία* 20, 677-679

BELLAIRE J.P., 1805, *Précis des opérations générales de la division française du Levant*, Paris

BRØNDSTED P.O., 1999, *Interviews with Ali Pacha of Joanina in the autumn of 1812*, Αθήνα

CAPPELI A., 1989, *Το Πάσχα σύμφωνα με το Ιουλιανό Ημερολόγιο, Ιστορία και μέθοδοί της. Παράρτημα Χρονολογικοί πίνακες*, Αθήνα, 180-183

DAVENPORT R.A., 1837, *The life of Ali pacha of Tepeleni, vizier of Epirus*, London

HOBHOUSE J.C., 1858, *Travels in Albania and other provinces of Turkey in 1809 and 1810*, London

HOLLAND H., 1815, *Travels in the Ionian isles, Albania, Thessaly, Macedonia etc. during the years 1812 and 1813*, London

HUGHES T.S., 1820, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, I-II, London

LEAKE W.M., 1835, *Travels in Northern Greece*, I-IV, London

LOWE C.G., 1936, Fauvel's first trip through Greece, *Hesperia* 5, 206-224

MANZOUR E., 1828, *Mémoires sur la Grèce et l'Albanie*, β' έκδ., Paris

POUQUEVILLE F.C.H.L., 1820, *Voyage dans la Grèce*, vol. II, Paris

TURNER W., 1820, *Journal of a tour in the Levant*, vol. I, London